

ארץ-ישראל

מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה

כרך שלושים ואחד

החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה
בשיתוף
המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים תשע"ה

כרך זה יוצא לאור בסיוע
קרן ראובן ואדית הכט
קרן ליאון לוי
איתן גרוסמן, וושינגטון די-סי
שרה ואבי ארנסון
דוד וימימה יסלזון
קרן ראסל ברי
קרן קשת
הרשל שנקס
החברה לארכאולוגיה מקראית (BAS)
פרנץ פיליפ רוטצן
Ufficio Pellegrinaggi – Diocesi di Vicenza (Italia)

מסת"ב 5-097-221-965-978-978 ISBN

© 2015

כל הזכויות שמורות בידי החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

מתווה ועימוד: אברהם פלדות
סדר: מרזל א.ש. – ירושלים
הדפסה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

ספר

אהוד נצר

עורך ראשי

זאב וייס

המערכת

יוסף אבירם, אליעזר אורן, אורן גוטפלד, גדעון פרסטר, ישראל שצמן

מרכזי המערכת

הלל גבע, אלן פריס

עורכת העברית

אפרת כרמון

עורך האנגלית

אלן פריס

תוכן העניינים

מדור העברית

יא		פתח דבר <i>המערכת</i>
יג		אהוד נצר — אדריכל, ארכאולוג, עמית ורע <i>אליעזר אורן</i>
טז		רשימת פרסומי אהוד נצר <i>נידה, נוה</i>
כו		הקיצורים הביבליוגרפיים
		אשר יעקב אלטשול
	כלי אבן, גלוסקמאות והורדוס המלך: תמורות בתרבות החומרית בשלהי ימי הבית השני	
1		
	תלמידים ומורה בהרודיון	אבנר אקר
6		
	”המצודה שבעבר נקראה באריס ולימים אנטוניה?”	דן בהט
12		
	הדרך העתיקה מקלירוהי בחוף ים המלח למכוור — דרך בנויה ורחבה מימי הבית השני	חיים בן דוד
20		
	הפערים מצטמצמים: התקופה ההלניסטית המאוחרת בעיר דוד	דורון בן עמי ויאנה צ'חנובץ
30		
	יוסף בן מתתיהו על ים-המלח: מקורות ומידע	בצלאל בר-כוכבא וסטפני בינדר
38		
	ידידי המלך: פובליוס ודיוס פוליו בהרודיון	רחל בר-נתן ויהודית גרטנר
45		
	ירושלים החשמונאית בראי הארכאולוגיה — הערות לטופוגרפיה העירונית	הלל גבע
57		
	בית כנסת במרכז טבריה	יולי גחט
76		
	ארכיטקטים בארץ-ישראל	יוסף גיגור
83		
	קני-מידה של טומאה וטהרה בתכנון ירושלים בהלכה של כת מדבר יהודה	משה דוד קר
88		
	קופסאות-חותם רומיות ממצדה	מלכה הרשקוביץ
96		
	מבני הבידור להמונים בירושלים ההרודיאנית: טקסט וממצא, מציאות או בדיה?	ושוע אמוראי-שטרק
104		
	צירי הקיר מבית דיוניסוס בצ'פורי — שלוחה מקומית של אמנות הפרסקו בתקופה הרומית	זאב וייס
115		
	על מקומו של הר הבית במערך העירוני הרומי: בכל זאת קפיטולאום	נעמה וילו'ני
126		
		שלומית וקסלר-בדולח

138	מערכת קבורה III בחורבת עתרי ועיטוריה: איקונוגרפיה פונררית מן התקופה הרומית המאוחרת	בועז זיסו, אמיר גנור, איתן קליין ורות ג'קסון-טל
144	פסגת הסרטבה – מגדלור הרודיאני?	אדם זרטל
151	המשכיות, שינויים והתפתחויות באדריכלות ובאמנות כנסיות עבר-הירדן תחת שלטון האסלאם	לי-היא חבס
165	אדריכלות "בית הספד" ב"קבר גלית" ביריחו ובתי כנסת מימי הבית השני	רחל חכלילי
176	יהודים, נוצרים ומינים בבית הכנסת בכפר נחום – הערכה מחודשת	רינה טלגם ובנימין ארובס
200	בנייני הציבור בגמלא	צבי יבור ודני שיאון
210	מבנה פסיפסים וקברים מהתקופה הרומית בלוד-דיוספוליס	אלי ינאי ועדי ארליך
221	עיתוי והקשר: מדוע פרחו אמנות יהודית דווקא בשלהי העת העתיקה?	ישראל לוי
236	הביצור בראש הר ניתאי: מבנהו, זמנו ותפקידו	עוזי ליבנר, אורי דוידוביץ' ובנימין ארובס
247	פסיפסי טבריה בשלהי העת העתיקה: סגנון אמנות ומרחב אדריכלי	שולמית מילר
256	מקדש אוגוסטוס בפניאון-באניאס	צבי אורי מעוז
262	תרומתו של אהוד נצר לחקר התקופה ההרודיאנית	ארתור סג"ל ושמעון דר
287	כפרי בית הורדוס ובירות הטופרכיה בארץ	זאב ספראי
299	מי הרס את מבנה "קבר הורדוס"?	רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
305	השלבים בהתפתחותו של הר הבית – בחינה מחודשת	יוסף פטריך ומרקוס אדלקופ
325	מסורת מול חידוש בבנייה המלכותית: העיטור האדריכלי בארמונות החשמונאים והורדוס בבקעת יריחו	אורית פלג-ברקת
342	הסרקופגים מן המאוזולאון בהרודיון	גדעון פרסטר
352	תגובה של חברה במצור: עוד על יחסם של היהודים לאמנות הדמות בימי בית שני ובתקופה שאחרי חורבן הבית	ירם צפיר
359	אידומיאה בתקופות הפרסית וההלניסטית הקדומה: הטריטוריה ודרכי סחר האורחות	עמוס קלונר
374	על סדנאות אמני הציור ביריחו ובהרודיון	סילביה רוזנברג
386	Spatia et Tempora Regis: יחסי החלל והזמן בין הורדוס לארמונותיו	שמואל רוקח
398	בניינה וחורבנה של קשת רובינסון בהר הבית שבירושלים	רוני רייך
408	ייחודם של מקלטי המצוקים בהר ארבל-נתאי, בנחל עמוד ובסלע עכברה בתקופת הבית השני ובמרד החורבן	ינון שבטיאל
421	על חומרי הבנייה של הורדוס – ושל יוספוס	דניאל שוורץ
426	מים להורדוס המלך	גי'א ד' שטיבל
445	חותמות וטביעות-חותם בסגנון יוני-רומי מדור	אפרים שטרן

מדור הלועזית

xiv

החיפוש אחר עיצוב עם אהוד נצר, אדריכל תכניות הבניה של הורדוס *קתרין גליסון*

1*	הורדוס, אוגוסטוס והאוגוסטיאום בפניון	אנדראה מ. ברלין
12*	מה היה ה-regia בתיאטרון הרומי?	ברברה בוראל
29*	מי טען שהורדוס היה "המשיח"?	ג'יימס המילטון צ'רלסוורת
40*	פרוכות בית המקדש השני: אדריכלות ומסורת בבית המקדש ההרודיאני	כייסי ד. אלדג'
51*	אלי סבסטוס: מקדש הנמל של הורדוס בקיסריה	קנת ג. הולום
69*	פלא אדריכלי: המקדש הגדול בפטרה	מרתה שארפ ג'וקובסקי
79*	הבטים של ירושלים בימי הורדוס	ניקוס קוקינוס
110*	הורדוס, זילוס, פילופאפוס. כפל זהויות בעולם היווני-רומי	אחים ליכטנברגר
123*	כתובת בית הכנסת בעין גדי: הערכה מחודשת	ג'ודי מגנס
132*	מחשבות נוספות על ציפורי ורומא: נומיסמטיקה וארכיאולוגיה	אריק מ. מיירס, דוד הנדין וקרול ל. מיירס
141*	ההקשר האדריכלי של קבוצות דתיות בדלוס	אינגה נילסן
154*	מנחות קבורה וזהות נבטית: ממשית וקסרוות	רנאטה רוזנטאל-הגינבוטום
166*	תיעוד מבני מגורים מלכותיים נבטיים בפטרה	סטפן ג. שמיד, זביגנייב ט. פיימא, פיוטר ביינקובסקי וברנארד קולב

מי הרס את מבנה "קבר הורדוס"?

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י

תקציר

במהלך החפירות של משלחת אהוד נצר ז"ל להרודיון נחשפו ב"מתחם הקבר" שבמדרון הצפוני-מזרחי של ההר שרידי מבנה מאוזולאון מפואר והוא זוהה עם קברו של הורדוס (ראו למשל: נצר ואחרים 2009; 2010; 2013; פורת, קלמן וצ'אצ'י 2013; איורים 1-4). עדויות שונות שנמצאו בשטח, כגון סימנים על-גבי אבני המפולת של המבנה ופריסת האבנים, לימדו כי המבנה, וכך גם ארונות הקבורה, נהרסו במכוון, כאילו להשמידם. על-פי הממצא הנומיסמטי וממצאים נוספים,

תוארך זמן ההרס לימי מרד החורבן (66–71 לספירה) ויוחס למורדים עצמם.¹

מתיאוריו של יוסף בן מתתיהו עולה כי בראשית המרד השתלטו יהודים ממוצא אדומי ("אדומים" בכתבי יוסף) על ארמון-מבצר ההר בהרודיון והחזיקו בו במהלך המרד. עם זה, מהנתונים הסטרטיגרפיים והנומיסמטיים שנמצאו ב"מתחם הקבר" עולה כי ההרס המכוון של המאוזולאון נעשה רק לקראת סופו של המרד (בשנת 69 לספירה בקירוב) – בפרק הזמן שפעלה באזור סיעתו של שמעון בר גיורא, שהותירה בו הרס רב.

איור 1: שרידי המאוזולאון שזוהה עם קברו של הורדוס (מסומן בחץ) בתוך "מתחם הקבר" שבמדרון הצפוני-מזרחי של הר הרודיון (צילום: תצפית).

מכך מסיבות אתניות, גאוגרפיות והיסטוריות, ובהן ידון המאמר.

הרודיון בימי מרד החורבן

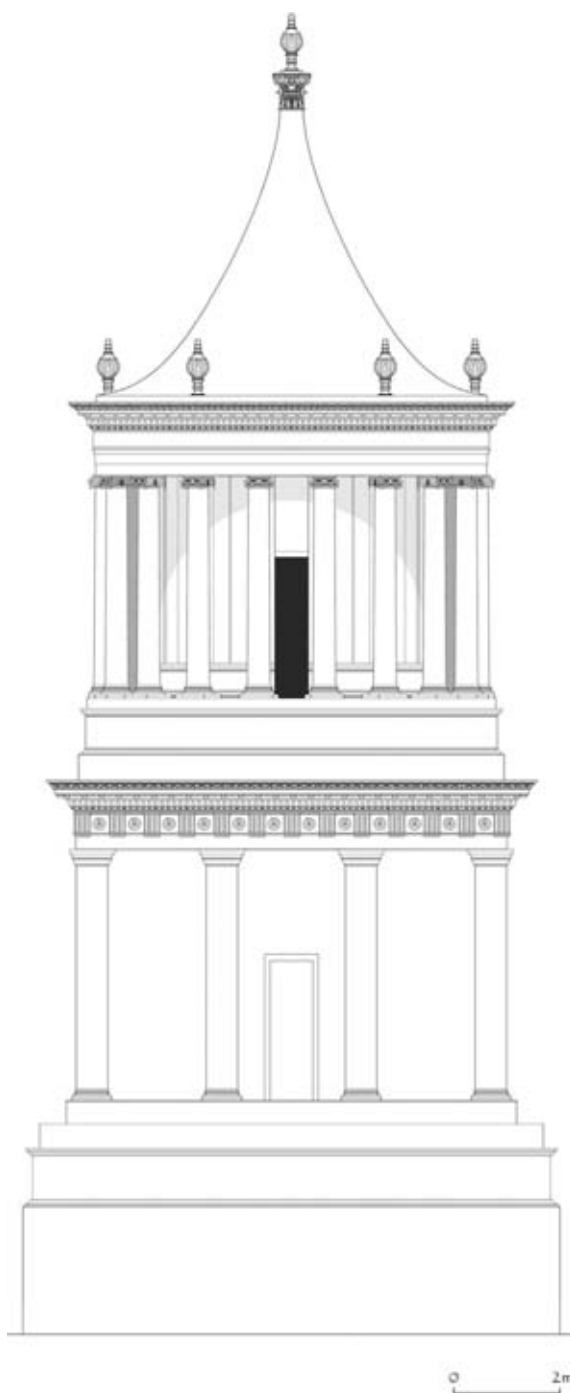
על-פי הממצא הארכאולוגי שעלה בחפירות האתר, במהלך מרד החורבן ישבו המורדים בארמון-מבצר ההר וכן ב"מתחם הקבר" שבמדרון (קורבו 1967; 1989; שטיבל 2003; נצר ואחרים 2011; פורת, קלמן וצ'אצ'י בדפוס).² הממצא בארמון-מבצר ההר מתקופת המרד מלמד על התיישבות של אוכלוסייה לא קטנה ועל חלוקת שטח הארמון ליחידות מגורים שהותקנו בהן מתקנים שונים (ראו למשל: גרוסברג ואחרים 2011). המנהרה התלולה, היורדת ממבנה ההר אל מאגרי המים התחתונים, נחצבה כפי הנראה במהלך מרד זה, כדי לאפשר גישה נסתרת ובטוחה אל מקורות המים (נצר וארזי, 1985). בסופו של המרד, עם השתלטות הרומאים בראשות באסוס על הרודיון, חרב מבנה ההר בחלקו. וכך מתאר יוסף בן מתתיהו את סוף המרד: "בינתיים נשלח לוקיליוס באסוס לארץ יהודה כלגט, קיבל את הפיקוד על הצבא מידי קראליוס וטיליאנוס והשתלט על מבצר הרודיון ועל חיל המצב שבו" (מלחמת היהודים ז, 163, תרגום אולמן). סביר כי בשלב זה התרחשו קרבות במקום עד שהמורדים נכנעו (וראו שטיבל 2003 ולהלן). שרידים שונים, בהם הרס ושרפה בשער המבצר, וכן קיר הגנה עבה בהרודיון תחתית שנועד לעצור אבני דרדר, הם אולי עדות לקרבות ולמצור בסופו של מרד זה.³

עיון במקור ההיסטורי

ב"מלחמת היהודים" (ד, 518–520, 554; ז, 163) מתאר יוסף בן מתתיהו באופן מוגבל את פעילותם של המורדים בהרודיון במהלך המרד. מתיאוריו עולה, כאמור, כי המורדים שהשתלטו על הרודיון בשנת 66 לספירה היו "אדומים", והם אלו שישבו בארמון-מבצר ההר. יש להניח כי הם גם אלו שהותירו את עיקר השרידים הארכאולוגיים שנמצאו במקום.

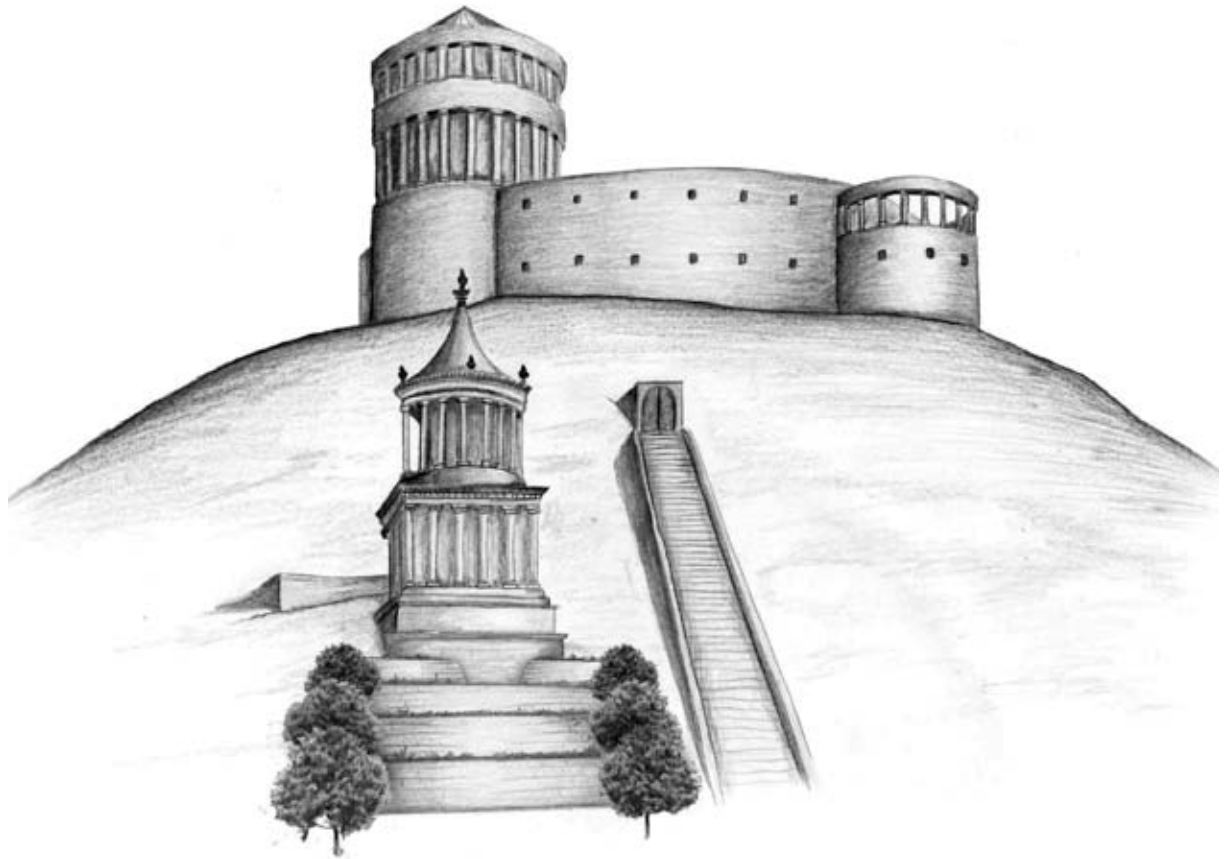
תיאורו המפורט של יוסף בן מתתיהו את השתלטותם של שמעון בר גיורא וסיעתו על אידומיאה (מלחמת היהודים ד, 503–537) מלמד על המאמץ הרב שריכוזו תחילה בר גיורא בגבולה הצפוני-מזרחי של אידומיאה, באזור הרודיון, בניסיון כושל לכבוש את מבצר הרודיון מידי ה"אדומים" (איור 5):

כעבור זמן קצר יצא שמעון מחדש לתקוף את ארצם בכוחות גדולים מבראשונה, ולאחר שהקים את מחנהו בכפר הנקרא תקוע שלח את אלעזר, אחד מרעיו לנשק, אל חיל המצב של הרודיון, הנמצא בקרבת מקום, כדי לשדלם למסור לידיו את המבצר. משהשמיע את המילה "כניעה" שלפו את חרבותיהם ורדפוהו עד אשר, מאין אפשרות להימלט, הטיל את עצמו מן החומה אל הגיא למטה ונהרג בו במקום... (מלחמת היהודים ד, 518–520).

איור 2: שחזור מבנה המאוזולאון (איור: רחל צ'אצ'י)

במאמר זה נציע כי שמעון בר גיורא ואנשיו, הידועים כקיצוניים מבחינות רבות, הם שהרסו את מבנה הקבורה המיוחס להורדוס ולא ה"אדומים", שכן יש להניח שהאחרונים, שהיו מתונים יחסית, אילו רצו בכך היו הורסים את המבנה כבר בשנות המרד הראשונות. נראה כי ה"אדומים" נמנעו

איור 3: שחזור "מכלול הקבורה וההנצחה של הורדוס בהרודיון", הכולל את ההר המלאכותי הענק (מעין נפש מונומנטלית), את המאוזולאון במדרון, את מונומנט ארמון-מבצר ההר ואת גרם המדרגות המונומנטלי המקשר ביניהם (איור: תכלת רום, סטודיו Y)

איור 4: שרידי הפודיום באתרו

לזמנו של הרס המאוזולאון

הממצא הנומיסמטי מ"מתחם הקבר" כולל מטבעות מהשנים ב'-ד' למרד הראשון, 67-70 לספירה (אחיפז בדפוס). מטבעות אלו נמצאו בתוך שכבת מפולות ברורה ומוגדרת של מבנה המאוזולאון, וכן מתחיתה ומעליה, דבר המלמד כי חורבנו התרחש במהלך מרד זה (איור 6). ועוד זאת: מציאותם של מטבעות מהשנים ג' ו-ד' למרד (68/69 – 69/70 לספירה) בתוך שכבת המפולות וכן בבסיסה מלמדת על אפשרות שפעולת ההרס העיקרית לא נעשתה בראשיתו של המרד אלא דווקא לקראת סופו (פורת, קלמן וצ'אצ'י בדפוס), בפרק הזמן ששמעון בר גיורא פעל באזור.

איור 6: שרידי קירות וטבון שתוארכו לימי מרד החורבן, בתוך שכבת המפולות של מבנה המאוזולאון

דיון

המניע להרס: אופיים של השבירה והפיזור של אבני המאוזולאון ההרוס, ושל שברי הסרקופג האדמדם, מלמדים כאמור על הרס מכוון, המונע ככל הנראה מזעם רב, ויש להניח כי הוא תוצר של מניע אידאולוגי (איור 7). המבנה והסרקופג, וייחוסם אל נכון להורדוס, היו כנראה מוקד סמלי רב-משמעות למניעי המורדים במלחמתם. הורדוס, אף שמת יותר מ-70 שנה קודם לכן, סימל בעבורם יותר מכול שלטון עריץ, נציג השלטון הרומי והתרבות ההלניסטית-רומית, המכביד מסים ומתעמר בעמו; ועם זה, בהיותו יהודי למחצה, הוא מייצג את הקוטביות ואת הפערים התרבותיים-דתיים-כלכליים בתוך העם, שהביאו ל"מלחמת האחים" בין הסיעות השונות במהלך המרד. מניעים אידאולוגיים אלו באו כפי הנראה לידי ביטוי ביתר שאת אצל שמעון בר גיורא וסיעתו.

ברצוננו להציע, אם כן, כי הרס מבנה המאוזולאון נעשה דווקא בידי אנשי בר גיורא, ולא בידי "האדומים", שליטי המקום בעת הזו. מעבר להתאמה בזמן ובמקום ברצף

איור 5: מפת מרחב הפעילות של שמעון בר גיורא במזרח של אידומיאה

את המשך דרכו של בר גיורא לאחר שכבש את חברון מתאר יוספוס כך:

מכאן עבר שמעון דרך אידומיאה כולה, ולא זו בלבד שהחריב כפרים וערים אלא אף שם את הארץ לשממה [...], מקומות אחדים נשרפו, אחרים נהרסו עד היסוד [...], כלול של דבר, בכל מקום שעברו בו לא נשאר סימן למה שהיה בו לפני שנחרב. (שם, 534-537).

לאחר מסע הכיבוש של קריאליס אל אידומיאה, פנה בר גיורא שוב "אל שיירי אידומיאה [שטרם נכבשו בידי הרומאים] והציק להם מכל עבר, עד כי אילץ את רובם לברוח לירושלים" (שם, 556).

מתיאורים אלו עולה כי בשנת 68/69 לספירה⁴ כבש בר גיורא את אידומיאה ופגע קשות בכפריה. גם אם ישנה הגזמה בדברי יוספוס (העוין את בר גיורא), מכלול הדברים תומך בסבירות גבוהה באפשרות שבר גיורא חזר אל הרודיון וניסה לכבוש את ארמון-מבצר ההר, כפי הנראה ללא הצלחה. תיאורו הקצר של יוסף בן מתתיהו בדבר ה"השתלטות" של הרומאים על הרודיון בסוף המרד, בניגוד לקרבות ולמצור במכוור ובמצדה, עשוי ללמד כי האדומים, הידועים כמתונים, הוסיפו להתזיק בראש ההר עד כיבושו.

האירועים שתואר, יש לייחס משקל לאופיין של שתי הקבוצות ומכאן לפעילותן, כעולה מדברי יוסף בן מתתיהו. "האדומים", תושבי האזור, מתוארים בכתביו כמתונים יחסית בין סיעות המורדים, בניגוד גמור לסיעתו של בר גיורא, הבולטת בכתבי יוסף בתפיסת עולמה ובאופן פעילותה הקיצוניים. כך גם, מעבר לאינטרס הברור של "האדומים" להגן על המרחב הטבעי שלהם, על כפריהם ועל אנשיהם באידומיאה, אין להוציא מכלל אפשרות כי מוצאו ה"אדומי" של הורדוס ויחסיו הקרובים באופן טבעי עם "האדומים" (שהיו, בין היתר, הסיבה להקמתה של הרודיון על גבול אידומיאה), יצרו מעין מחויבות של "האדומים" לזכרו של הורדוס, גם שנים לאחר מותו. נראה אפוא שקשה לייחס את הרס מבנה המאוזולאון ל"אדומים", ועל כן סבירה ההנחה, שבמהלך מסעות החורבן של בר גיורא באידומיאה, אנשיו הם שהרסו את מבנה הקבורה שבמדרון.⁵

אור 7: אהוד נצר ז"ל לצד שרידיו המשוחזרים של ארון הקבורה האדומים, אשר זוהה כארונו של הורדוס (צילום: גבי לרון)

הערות

העולה מאתרי מרד אחרים, כגון מצדה. בחפירות שערך פרסטר בחדר הכניסה לארמון נמצא מטמון קטן של תשעה-עשר מטבעות אשר כולם מתוארכים לשנה ד' (69/70 לספירה). המטמון ניזוק משריפה (פרסטר 1969). תיאור מפורט של השרידים מימי המרד הראשון בארמון-מבצר ההר יובא בעתיד, בכרך "הרודיון IV". יש לציין כי הקושי בהבחנה בין שרידים שונים מימי המרד החורבן, כגון קרמיקה וכלי נשק, ובין שרידים מימי מרד בר כוכבא מקשה על הסקת מסקנות חותכות בנוגע להתרחשויות בשתי המרידות, ובנוגע לעוצמת הקרבות במקום ולאופיים בכל אחת מהמרידות.

4 לזמן האירועים ראו רפפורט 1983: 53; שצמן 1983: 317.

5 כאמור, נראה שאנשי בר גיורא לא הצליחו לכבוש מידי ה"אדומים" את המבצר שבראש ההר.

1 תיאור מפורט של השרידים מאזור "מתחם הקבר" יובא בקרוב בדוח המדעי הראשון של חפירות אהוד נצר בהרודיון ("הרודיון 1" = פורת, צ'אצ'י וקלמן בדפוס).

2 המורדים לא שהו כפי הנראה בהרודיון תחתית, שכן בחפירות הנרחבות שנערכו באזור זה נמצא עד כה מטבע אחד בלבד מימי מרד החורבן.

3 על קיר ההגנה בהרודיון תחתית ראו נצר 2008: 1779. התמונה הנומיסמטית שעולה מארמון-מבצר ההר מלמדת כי יותר מ-60% מסך כל המטבעות שנמצאו במקום (להוציא את "מטמון בר-כוכבא") מתוארכים לימי מרד החורבן. כל מטבעות המרד שנמצאו הם מברונזה ומייצגים את כל שנות הטביעה בברונזה (שנים ב'-ד' למרד = 67/8-69/70 לספירה) וההתפלגות בין השנים דומה לזו

ביבליוגרפיה

נצר ואחרים E. Netzer, Y. Kalman, R. Porat and R. Chachy-Laureys, "Preliminary Report on Herod's Mausoleum and Theatre with a Royal Box at Herodium", *JRA* 23, pp. 84-108

נצר ואחרים 2011 = א' נצר, י' קלמן, ר' פורת ור' וצ'אצ'י-לוריס, "הרודיון בימי מרד החורבן ומרד בר כוכבא", בתוך: א' טבגר, ז' עמר ומ' ביליג (עורכים), *במעבה ההר 1*, עמ' 59-68.

נצר ואחרים 2013 = א' נצר, ר' פורת, י' קלמן ור' וצ'אצ'י, "מערך הקבורה בהרודיון", בתוך: ס' רוזנברג וד' מבורך (עורכים), *הורדוס: מסעו האחרון של מלך יהודה*, ירושלים, עמ' 238-253.

נצר וארזי 1985 = א' נצר וש' ארזי, "מנהרות הרודיון", *קדמוניות* 70-71, עמ' 33-38.

אחיפז בדפוס N. Achipaz, "The Coins from Herodium = The Tomb Area", in: R. Porat, R. Chachy and Y. Kalman (eds.), *Herodium I: Herod's Tomb Complex, Final Reports of the Excavations of Prof. Ehud Netzer at Herodium 1972-2010*, Jerusalem

גרוסברג ואחרים 2011 = א' גרוסברג, ר' פורת, ד' עמית וא' נצר, "מקוואות מימי המרידות ברומאים בהרודיון שנבנו בשיטה של 'מקוואה על גבי מקוואה'", *תחומין* 31, עמ' 395-404.

נצר 2008 = E. Netzer, "Herodium", in: E. Stern (ed.), *NEAEHL* 5, Jerusalem, pp. 1778-1780

נצר ואחרים 2009 = א' נצר, י' קלמן, ר' פורת ור' וצ'אצ'י-לוריס, "קבר הורדוס ותאטרון מלכותי במורד ההר בהרודיון", *קדמוניות* 138, עמ' 104-117.

- G. Foerster, "Herodium: Notes and News", = פרסטר 1969, *IEJ* 19, pp. 123-124
- V.C. Corbo, "L'Herodion di Giabal Fureidis", = קורבו 1967, *Liber Annuus* 17, pp. 65-121
- V.C. Corbo, *Herodion I: gli Edifici della Fortezza*, Jerusalem = קורבו 1989
- רפפורט 1983 = א' רפפורט, "המרד הגדול ומהלכו", בתוך: א' רפפורט (עורך): *ההיסטוריה של עם ישראל, יהודה ורומא: מרידות היהודים, ירושלים, עמ' 22-65.*
- G.D. Stiebel, "The Militaria from Herodium", in: G.C. Bottini et al. (eds.), *One Land – Many Cultures: Archaeological Studies in Honor of Stanislao Loffreda OFM*, Jerusalem, pp. 215-244 = שטיבל 2003
- שצמן 1983 = י' שצמן, "העימות הצבאי הרומי-יהודי", בתוך: א' רפפורט (עורך): *ההיסטוריה של עם ישראל, יהודה ורומא: מרידות היהודים, ירושלים, עמ' 300-332.*
- פורת, קלמן וצ'אצ'י 2013 = ר' פורת, י' קלמן ור' צ'אצ'י, "קבר הורדוס' ומכלול ההנצחה שלו בהרודיון: סקירה מעודכנת, תובנות ויעדים", בתוך: ג' שטיבל ואחרים (עורכים), *חידושים בארכאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, ירושלים, עמ' 257-286.*
- פורת, צ'אצ'י וקלמן בדפוס = R. Porat, R. Chachy and Y. Kalman, *Herodium I: Herod's Tomb Complex, Final Reports of the Excavations of Prof. Ehud Netzer at Herodium 1972-2010*, Jerusalem
- פורת, קלמן וצ'אצ'י בדפוס = R. Porat, Y. Kalman, and R. Chachy, "The Stratigraphy in the Area of Herod's Mausoleum", in: R. Porat, R. Chachy, and Y. Kalman (eds.), *Herodium I: Herod's Tomb Complex, Final Reports of the Excavations of Prof. Ehud Netzer at Herodium 1972-2010*, Jerusalem